

**РЕФОРМУВАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ У XVII – XIX СТ.:  
ПРИЧИННО-НАСЛІДКОВІ ЗВ'ЯЗКИ**

У статті здійснений аналіз причинно-наслідкових зв'язків між внутрішньою й зовнішньою мілітарною політикою Російської імперії, у складі якої були українські землі, й реформуванням земельних відносин. Прослідковано взаємозв'язок між мілітаризацією всіх сфер суспільного життя заради реалізації загарбницької політики й реформуванням земельних відносин упродовж XVII – XIX ст.

**Ключові слова:** земельні відносини, кріпосне право, російське самодержавство, українські землі, мілітаризація, колонізація.

В статье осуществлен анализ причинно-следственных связей между внутренней и внешней военной политикой Российской империи, в составе которой были украинские земли, и реформированием земельных отношений. Прослежена взаимосвязь между милитаризацией всех сфер общественной жизни ради реализации захватнической политики и реформированием земельных отношений в течение XVII – XIX вв.

**Ключевые слова:** земельные отношения, крепостное право, российское самодержавие, украинские земли, милитаризация, колонизация.

In the article is analyzed the causality between internal and external military policy of the Russian Empire, which included Ukrainian land, and Land Reform. Followed the relationship between the militarization of all spheres of public life, doing for aggressive policies, and implementation of land reform during the XVII-XIX centuries.

**Key words:** land relations, serfdom, Russian autocracy, Ukrainian land, militarization, colonization.

**Актуальність теми** обумовлюється тим, що до цього часу відсутні дослідження, присвячені з'ясуванню причинно-наслідкових зв'язків між політикою реформування земельних відносин і мілітаризацією всіх сфер життя в Російській імперії, спрямованою на захоплення чужих територій. Після укладеного перемир'я між Московською державою й Польщею Лівобережна Україна повністю відійшла під зверхність російського самодержавства, яке на той час зміцнило інститут кріпацтва й сформувало мілітарну силу для завоювання чужих територій. В такий спосіб частина українських земель стала об'єктом проведення земельних реформ, спрямованих на скасування вільного землеволодіння й землекористування. В російській історіографії до цього часу побутує міф про «возз'єднання України й Росії», що в сучасних умовах спотворює бачення минулого, нинішнього й майбутнього України. О.Зінченко цілком справедливо стверджує, що міф – це спотворене, часом спрощене, а часом сфальсифіковане бачення минулого. А тому міфи небезпечні: коли наше знання про минуле наповнене міфами, а не фактами, ми втрачаємо розуміння природи історичних процесів. Причинно-наслідкові зв'язки розриваються міфами, і ми опиняємось у пастці власного, спотвореного міфом бачення минулого. А з часом – втрачаємо навичку адекватно оцінювати не тільки причинно-наслідкові зв'язки між фактами в минулому, але й природу різноманітних процесів сьогодення [1, с. 7].

**Виклад основного матеріалу.** На початку XVII ст. Україна була однією із найрозвинутіших європейських країн, її хліборобська культура ґрунтувалася на вільному приватновласницькому господарюванні селян, які водночас мали всі громадянські права й свободи. В Російській імперії на той час взагалі не існувало інституту громадянства, і всі соціальні верстви юридично закріплювались підданими самодержцю Росії. З огляду на сказане, нині існує нагальна потреба дати критичну оцінку проведенню реформам у сфері земельних відносин, спрямованим на ліквідацію приватновласницького землеволодіння й землекористування, закріпачення селян із одночасним позбавленням їх громадянських і політичних прав і свобод, руйнування національно-державницьких і культурних традицій шляхом русифікації українського етнічного простору.

Українсько-російський договір 1654 р., як і його наслідки, в російській історіографії піддавались найбезсоромнішій фальсифікації. Це набуло особливо потворних форм, коли була свідомо

організована злочинна акція імперсько-комуністичної системи проти українського народу – видання в 1953 р. «Тез до 300-річчя возз'єднання України із Росією, схвалених ЦК КППС» (далі – «Тези»). Їм надавався статус канонічного, нормативного, ідеологічно-партійного документа, що його абсолютно всі мусили беззастережно сприймати й виконувати як закон. У «Тезах» реальний історичний процес в Україні було спотворено, наводилися абсурдні твердження, починаючи навіть з термінологічного нонсенсу – «возз'єднання України з Росією» [2, с. 3]. Гіркий і трагічний досвід договору 1654 р. перегукується з недавнім минулим – пануванням в Україні радянської імперії, зберігає актуальність і попереджувальне значення для сучасності.

XVIII ст. для українського народу, особливо для вільного селянства, було трагічним, оскільки Петро I почав змінювати норми функціонування державно-правових інститутів, які були успадковані від Литовсько-Руської держави й істотно удосконалені в козацьку добу. Ці інститути були ліквідовані або реформовані відповідно до потреб російського абсолютизму й кріпосництва. «Верховна влада спиралась на дворянство, подарувавши йому багато привілеїв, передусім право володіти селянами» [3, с. 183]. Природним було прагнення Петра I провести реформи в сільському господарстві на території України для того, щоб забезпечити всім необхідним мілітарні сили імперії, яка на той час спрямовувала внутрішню й зовнішню політику на розширення своєї території й колонізацію сусідніх європейських народів, які мали більш розвинуті продуктивні сили, особливо в сільськогосподарському виробництві. Слід акцентувати на тому, що із приєднанням українських земель до Росії, всупереч нормам російсько-українського договору 1654 р., «з окраїни Європи Росія перетворилася на провідного гравця. Успішні війни розширили її володіння... Росія почала панувати не тільки на Балтійському морі, але й на Чорному й Середземному морях» [3, с. 183].

Війни для Петра I, як і його наступників, були одним із основних чинників реформування земельних відносин на території України. Ці реформи проводились одночасно із реформуванням адміністративного управління й у військовій сфері. У 1705 р. Петро I утвердив в Російській імперії примусові рекрутські набори до війська й заснував у Петербурзі «Головний магістрат, якому підпорядковувалися міські магістрати країни, міське населення звільнили від рекрутської повинності й дарували право володіти кріпосними й землею» [3, с. 189]. Звернімо увагу на те, що тягар рекрутської повинності ліг на українських селян, які були більш освічені, ніж російські, а тому могли швидше освоїти військову справу. Для утримання великого війська й адміністративного апарату примусу потрібні були додаткові ресурси, тому на селян ліг і основний податковий тягар, а введена в 1718 р. подушна подать лише погіршила становище – їх зобов'язали утримувати регулярну армію [3, с. 189].

Мілітаризація українського державно-правового простору досить чітко виявилася в тому, що замість земських управ, які були традиційними інститутами державної влади й слугували для впорядкування земельних відносин і забезпечення права власності селян на земельну ділянку й вільну торгівлю виробленою продукцією, були утверджені інститути губернаторства на чолі з воєводами, які були водночас і наглядачами судів у губерніях. Централізація інститутів державної влади завершилась оформленням інституту генерал-прокурора («око государеве») для нагляду за роботою Сенату (вищого адміністративного органу без права законодавчої ініціативи). Уведено також посаду фіскалів для нагляду за чиновниками, оскільки в Росії на той час було дуже поширене казнокрадство (втім не тільки в той час, і не тільки в Росії).

Після смерті Петра I Катерина I й Петро II практично не здійснили жодної реформи, які стосувалися українського селянства. Лише Анна Іоанівна в 1731 р. відмінила закон Петра I про одноосібне успадкування: помістя (тимчасове володіння за службу) в юридичному сенсі прирівняли до вотчини (успадкованого родового володіння) й обидві форми почали іменувати «нерухомим володінням-вотчиною» (успадкованим земельним володінням), яким усі сини могли володіти в рівній мірі. Потрібно зазначити, що в Російській імперії до Катерини II спостерігалась тенденція функціонування інститутів державної влади, особливо тих, які стосувалися закріпаченого селянства, в дусі золотоординської династії. За часів Катерини II чітко прослідковується панування представників Німеччини в основних інститутах державної влади, а у дворянських сім'ях поширеним стає виховання й наставництво підростаючого покоління французами. Сказане засвідчує проникнення передових на той час правових і політичних ідей європейської цивілізації в російський державний простір. В цей період були послаблені адміністративно-правові важелі місцевих інститутів влади, що зменшило тиск на селян. Місцеве самоуправління було досить ліберальне (хоча й з дотриманням станових принципів), до нього залучались і представники нижчих соціальних верств. Проведені Катериною II реформи, а також інтенсивне освоєння Півдня України сприяли відновленню земських управ, в яких представники дрібного українського дворянства, сформованого за рахунок вільного козацтва, отримали ширші права й привілеї. Слід зазначити, що Катерина II запозичила із французької й німецької культури ідеї європейського гуманізму. Згідно «Жалуваної грамоти містам» (1785 р.), права брати участь у виборах і роботі органів місцевого управління, розпоряджатися міською нерухомістю й землею, займатися торгівлею й підприємництвом отримали всі міські жителі, вищі верстви міських спільнот (купці перших двох гільдій), які, окрім того, звільнялись від сплати податей і тілесних покарань. Того ж року

«Жалувана грамота дворянству» дозволила поміщикам без суду висилати своїх селян в Сибір і на каторгу [3, с. 225]. Як бачимо, ідеї гуманізму не змінили докорінно деспотичного духу Золотої Орди в російському самодержавстві.

Слід зазначити, що реформи Катерини II завершилися трагічно для українського села. «На нові терени Москва принесла знищення місцевих традицій і суспільних звичаїв, зруйнування політичних структур і питомого законодавства; повсюди винищила місцеву політичну еліту, повсюди утвердила централізм і русифікацію... Після Полтави (1709) терор Петра I вимордував нову генерацію; в Гетьманщині сформувалась нова провідна державотворча верства – «козацька шляхта» з аристократичним прошарком «знатного війська». Її безкровними засобами (терором у шовкових рукавичках) ліквідувала Катерина» [4, с. 166]. Нагадаємо, що, як пише І.Мазепа, українські народні маси, як і козацька старшина, були проти Москви. Але зручним підбурюванням селянських і нижчих козацьких мас і суворим покаранням тих, хто ставилися вороже до Москви, царський уряд досягнув потрібного йому «втихомирення» в Україні. Використовуючи все це, Москва швидким темпом ліквідує автономні права України й перетворює її на свої губернії: скасовує гетьманство й решту окремішнього козацького ладу в Слобідській Україні (1764–1765); вводить загальноімперську адміністрацію; руйнує Запорозьку Січ (1775; ставить собі на службу українську старшину, давши їй права російського дворянства й закріпивши за ними селянство (1781–1785). Майже одночасно (1793 р.) внаслідок занепаду Польщі Москва приєднує до себе як свою провінцію й Правобережну Україну (без Галичини й інших західноукраїнських земель) [5, с. 95–96]. У 1783 р. до складу Росії «мирним шляхом» увійшла Грузія: через загрозу нападу із боку Персії й Туреччини Іраклій II, цар Картлі й Кахетії, вступив під покровительство Росії (остаточно Грузія була приєднана в 1801 р.) [3, с. 227].

Слід звернути увагу на той незаперечний факт, що російська держава, сформувавшись на основі золотоординської цивілізаційної культури, ніколи не здійснила важливих для своєї економіки реформ у сфері сільськогосподарського виробництва. Вона нищила державно-правову систему в захоплених землях, які мали розвинену культуру сільськогосподарського виробництва. Петро I вихвалявся перемогою на прибалтійському напрямі й заявляв, що Фінляндія як провінція «є матка Швеції... Не лише м'ясо й інше, але й дрова звідти» [3, с. 194]. Природні ресурси землі, як і соціальні й організаційні, російська держава не здатна раціонально використати для того, щоб збільшити виробництво сільськогосподарської продукції й забезпечити все населення Росії продуктами харчування, а промисловість – сировиною. Усі ресурси спрямовуються на забезпечення мілітарних сил для захоплення й утримання чужих територій.

Важливим чинником зміцнення окупаційної влади на українських землях було масове переселення Польською й Російською державами своїх селян і служилих людей. Росія й Польща були історично першими колонізаторами українських земель після того, як Лівобережна Україна опинилася під владою Росії, а Правобережна – Польщі. Особливість колонізації українських хліборобських земель поляками полягала в тому, що останні розселялися не компактно, великими сімейними групами, а лише окремими вкрапленнями в існуючий масив українців. Емігрували групи польських селян, які йменувалися мазурами (збіднілі селянські верстви із території Мазовія), частково на українські землі емігрувала й польська шляхта, тобто дрібні дворогосподарі, які були в складі охоронців польських кордонів від Росії. «Поляки налічують в Україні 218,9 тис. осіб, – пише А.Пономарьов. – В основному вони мешкали на Правобережній Україні» [6, с. 186].

Практичні плани російського самодержавства стосовно України полягали в тому, щоб послідовно й невпинно заселяти українські землі росіянами задля прискорення денационалізації української спільноти і її русифікації. Це дало б змогу виправдати нав'язану назву Малоросія. Оскільки політико-правовим змістом переселення росіян на українські землі була та сама вічна ідея московського самодержавства розбудувати другу імперію після Римської, то здійснене переселення стало першим кроком імперської політики. За період російської колонізації українських земель росіяни стали найбільшою після українців етнічною спільнотою, яка мовно, культурно, світоглядно, ментально була прив'язана до Росії, що давало самодержавству й в пізніші історичні періоди підстави посягати на суверенітет української держави. Колонізація українських земель Росією була однією із складових реформування земельних відносин в Україні, здійснених московським самодержавством у XVIII – XIX ст.ст. Перша й найбільш консервативна група росіян, яка оселилася на українських землях, складалася із так званих служилих державних людей, тобто військових і адміністративних управлінців. Ця соціальна верства отримувала за свою службу Росії «слободні землі». «Таке ж право мали військові поселенці в районі Чугуєва на Харківщині, а також донські козаки, котрі охороняли південні кордони Російської держави... Лише на початку XVIII ст. їх було переселено 9 тис. Масово переселялися на Слобожанщину й бігли селяни» [6, с. 184]. Загалом наприкінці XIX ст. на території України нараховувалося більше 15 млн. росіян, які були в переважній більшості організовано переселені в Україну задля реалізації колоніальної політики Московської держави.

Кінець XVIII ст. позначився тим, що кріпосне право досягло повного й найбільшого свого розвитку. Це сприяло, з одного боку, максимальному прирощенню військового потенціалу, з іншого – поси-

ленню невдоволення серед селянських мас. Численні війни, які розв'язувала Росія, призвели не тільки до розширення її території, але й до виснаження внутрішніх соціально-економічних ресурсів, які в основному забезпечувалися сільськогосподарським виробництвом і торгівлею сільгосппродукцією.

Початок XIX ст. став для Російської імперії викликом часу, оскільки в європейських державах капіталістичне виробництво вимагало руйнації всіх феодально-монархічних інститутів держави й права. Імператор Микола I усвідомлював, що кріпосне право може призвести до соціальних потрясінь, але докорінні зміни вважав несвоєчасними, а швидко відміну кріпосництва – злом ледь не більшим, ніж збереження статус-кво. Тому всі реформи лише відміняли найбільш несправедливі норми кріпосництва. Так, поміщикам заборонялося продавати селян без землі, віддавати їх на заводи, розділяти сім'ї при продажі. Для розв'язання селянського питання створювалися таємні комітети; наслідком діяльності одного з них стало видання в 1842 р. указу про «зобов'язаних селян»: із волі поміщика селянин отримував свободу й наділ, за користування яким був зобов'язаний виконувати панщину або оброк. Але оскільки все залежало від волі поміщика, на практиці цей указ не мав значення, як і указ 1847 р., який дозволяв селянам помість, виставлених на торги, платити викуп і переходити в категорію державних. Селянські общини активно почали подавати прохання про викуп, і царський уряд видав додаткові роз'яснення, які звели нанівець позитивний зміст указу [3, с. 260–261].

Передові революційно-демократичні ідеї охопили частину російського дворянства, яке після війни із Наполеоном усвідомило відсталість Росії в її економічному й політичному розвитку. Молоде покоління російського дворянства, особливо тієї частини, яка мала українські етнічні корені, наполегливо працювало над створенням нової конституції для Російської імперії з урахуванням досвіду європейських країн. Вони піддали нищівній критиці інститут кріпацтва й монархічний деспотизм Російської імперії й проголошували необхідність конституційного закріплення народу як суб'єкта історії. «Молоді дворяни, які мріяли перетворити Росію хто в конституційну монархію, хто в республіку, відкрито виступили проти влади, але зазнали поразки, і новий імператор Микола I стратив і відправив у заслання бунтарів і, щоб покласти край небезпечному бродінню в суспільстві, встановив поліцейський режим». Однак нещадна поразка в Кримській війні (1853–1856) відкрила російському самодержавству очі: в армії, у сфері суспільних відносин і самоврядування нарізали нагальні реформи. Великі реформи – відміна кріпосного права, введення міського самоуправління, незалежного суду і т. ін. – були здійснені Олександром II [3, с. 231]. Отже, як у XVIII ст., так і в XIX ст. реформування земельних відносин відбувалося в причинно-наслідковому зв'язку із війнами й прагненням посилити мілітарний потенціал Росії для захоплення й утримання нових земель.

На колонізованих Росією землях місцеве населення виявляло невдоволення встановленим порядком. Так, приміром, російський чиновник А. Головін зафіксував спогади про свої поїздки у Фінляндію в 1842, 1849 і 1850 рр.: «Фінляндці відрізняються незрозумілою ненавистю до всього російського. Вони й не хочуть знати Росії, і ненавидять її, хоча не можуть вказати, що поганого чи шкідливого Росія їм зробила, і зізнаються, що російські государи не порушували фінляндської конституції, яку обіцяли виконувати» [3, с. 253]. На відміну від цього, представники російського самодержавства порушували традиційні для українського народу правові норми приватновласницького господарювання й місцевого самоврядування. Поляки, які опинилися в складі Російської імперії після другого поділу Польщі, «спромоглися на повстання проти Росії в 1831 і 1863 рр.» [5, с. 106]. В Україні на той час не було організованого політичного об'єднання, яке б висунуло гасло революційного повстання проти Росії. Проте в середині XIX ст. формуються національно-демократичні громадські й політичні організації, які розробляють проекти майбутнього державно-правового устрою України. Коротко узагальнену доктрину національного визволення українського народу від російського самодержавства можна окреслити так: самодержавству в Україні не бути, український народ має можливість у майбутньому сформувати республіканський демократичний лад, в якому виконавча влада повинна бути виборною, змінною й підзвітною народним зборам [7, с. 63]. Російське самодержавство вбачало в українському національно-визвольному русі найбільшу небезпеку для імперії. Саме тому були застосовані найбільш репресивні щодо українського народу заходи політико-правового характеру. Як зауважив Б.Парахонський, «незалежна Україна становить принципову загрозу існуванню російської імперії такою, якою вона склалася протягом століть. Приєднання України до Московського царату стало початком зростання могутності Росії, перетворення її на імперію європейського зразка, тоді як до цього це була азійська деспотія на зразок імперії Османської. Тоді справедливо й зворотнє: відокремлення України – це також відокремлення Росії від Європи, повертання до Азії» [8, с. 39].

Загальну характеристику стану українського суспільства того часу дав Д.Донцов: «Чим була українська нація в 40–90 рр. минулого віку (XIX ст. – М.Б.)? Зневажена, розбита, під всеросійським кнутом – там, під вшехпольським батоном – тут, вона йшла назустріч неминучій смерті... Ба! Навіть нації не було!.. Політичне життя як тут, так і там ішло під знаком вузького провінціалізму» [5, с. 136–137]. Нагадаємо, що в 1849 р. Франц-Йосиф I «дарував» імперії нову конституцію, для Галичини крайову конституцію було надано цісарським патентом 29 вересня 1850 р. Особливо важливою для західноукраїнського населення стала конституційна норма, яка проголошувала, що всі народності,

що проживають в коронному краї, є рівними в управлінні, і кожен народ має право на збереження й розвиток своєї народності й своєї мови. Усі правові реформи, проведені австрійським урядом, разом із тими, що стосувалися культурно-просвітницького життя українського народу, істотно допомагали українським селянам і міщанам вийти за межі вузького етнографічного провінціалізму й призвичаїли українців жити за нормами конституційного права й відчувати себе рівноправними громадянами цієї держави. У порівнянні із селянами Наддніпрянської України, які перебували в правовому статусі підданих самодержавства і в межах інституту кріпацтва, західноукраїнський селянин став суб'єктом не лише господарювання, але й суспільно-політичного й громадянського життя.

У 1861 р. Олександр II підписав «Положення про селян, що позбавлялися кріпацької залежності». Цей маніфест сповістив про звільнення селян. Їм дарувалась особиста свобода й, відповідно, ряд громадянських і майнових прав, наприклад, право переходити в інші стани, відкривати торговельні й промислові заклади. При цьому вони залишались людьми податного стану й могли бути піддані тілесним покаранням [3, с. 270]. Скасування інституту кріпацтва в Росії дало поштовх прихильникам монархізму відшукати такі форми господарювання селян, які б забезпечили дохідну частину бюджету держави й водночас зменшили невдоволення селян і ліберального дворянства із приводу подальшого реформування земельновласницьких відносин. Російські народники у своїй полеміці про майбутнє Росії віднайшли таку форму – так звану «поземельна община». Олександр III усвідомив наслідки ліберальних реформ свого батька й дійшов висновку, що лібералізм в російській державно-правовій системі буде згубним для самодержавства. В контексті народницької ідеології про земельну общину «в 1883 р. відкрився Селянський поземельний банк, який видавав селянам кредити на купівлю землі». З 1887 р. відмінялася подушна подать, уведена ще Петром I, але при цьому зростали податки з усього населення (на третину – прямі й удвічі – опосередковані). Перешкоджали розпаду общини запроваджені норми: земельні переділи можна було здійснювати лише раз на дванадцять років, здавати землю в оренду дозволялося тільки в межах общини [3, с. 283]. Отже, російське народництво ідеологічно-світоглядно продукувало в суспільній думці модель майбутнього Росії без інституту кріпацтва в сільськогосподарському виробництві. Саме поземельна община мала стати провідним інститутом господарювання. Народники не раз зазначали, що роль «общини» спирається на російську дійсність і стосується лише Росії. «І це «великоруське» самообмеження наголошувалося із тим більшою охотою, що й сама селянська «община» – ця основа всіх надій на самобутній розвиток Росії до соціалізму – була явищем виключно «великоруським», яке не мало розповсюдження ні в Україні, ні в Білорусії, ні, тим більше, на «инородческих» окраїнах Польщі, Прибалтики, Туркестану й Кавказу» [9, с. 61]. Загалом Олександр III проводив реформування земельних відносин і земського врядування, усвідомлюючи неминучість майбутньої війни Росії із Туреччиною, при цьому наголошував, що «у Росії є тільки два союзники – її Армія й Флот» [3, с. 284]. Звідси випливає, що й в кінці XIX ст. реформування земельних відносин відбувалося відповідно до потреб подальшої мілітаризації всіх сфер суспільного життя й підготовки Росії до нової війни.

Вищесказане дає підстави сформулювати висновок. По-перше, основною причиною проведення російським самодержавством земельних реформ було забезпечення економічного потенціалу для прирощення мілітарних сил Російської імперії із метою військового загарбання сусідніх територій. По-друге, наслідками цих війн було руйнування соціально-економічного потенціалу й поглиблення внутрішнього незадоволення соціальних верств російським самодержавством, що спонукало до проведення нових реформ, спрямованих на відновлення військового потенціалу.

#### Список використаних джерел:

1. Зінченко О. Війна міфам // Війна і міф. Невідома Друга світова / За заг. ред. О.Зінченка, В.В'ятровича, М.Майорова. – Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. – 272 с.
2. Апанович О. Українсько-російський договір 1654 року. Міфи і реальність / О. Апанович. – К.: «Варта», 1994. – 96 с.
3. Российская корона. Князья. Цари. Императоры / Гл. ред. Н. Ярошенко. – М.: Ридерз Дайджест, 2009. – 320 с.
4. Демкович-Добрянський М. Гетьманська держава і російський централізм / М. Демкович-Добрянський // Сучасність. – 1993. – №7. – С. 164–167.
5. Мазепа І. Підстави нашого відродження / І. Мазепа. – Авгсбург, Німеччина: Прометей, 1946. – 180 с.
6. Пономарьов А. Українська етнографія / А. Пономарьов. – К.: Либідь, 1994. – 319 с.
7. Пашенко В. Національні традиції державотворення в нарисах з історії політичної та релігійної думки / В. Пашенко, П. Киридон, П. Радько. – Полтава: «АСМІ», 2000. – 158 с.
8. Парахонський Б. Генезис, структура і відновлення української нації / Б. Парахонський // Розбудова держави. – 1992. – № 4. – С. 39–44.
9. Дан Ф. Происхождение большевизма: К истории демократических и социалистических идей в России после освобождения крестьян / Ф. Дан. – Нью-Йорк: Новая демократия, 1946. – 491 с.